

1 2013
42304к

Табыл Құлыяс

МУҒА
ҚОҒЫЛҒАН
ДОМДА

Табыл Құлыяс

МУҒА
ҚОҒЫЛҒАН
ДОМДА

Таңдамалы шығармалар

FOLIANT
БАСПАСЫ

Қстана-2013

УДК 821.512.122 ✓

ББК 84-Қаз 7-4

Қ 74 ✓

Қ 74 Құлыяс Т.
Миға қойылған бомба. Таңдамалы шығармалар. – Астана: Фолиант,
2013. – 736 бет.

ISBN 978-601-292-704-7

Сатирик жазушы Табыл Құлыястың «Миға қойылған бомба» атты таңдамалы шығармасында қоғамның саясат құйынында халықтың көрген қорлығы, кісіліктен безгендердің зәбірі шынайы суреттеледі. Сол үрейден туындаған жағымпаздық, жалтақтық, жемқорлық, сатқындық ұлтым, жерім, елім, халқым дейтін сенімге селкеу түсірді. Тумысында қиянат, зұлымдықтан басқаны білмейтін қылмыскер, қанішер, дінбұзар, шетелдін жымысқы насихатына елігіп елірушілерді жазушы қалың оқырманды сақтандыру мақсатында сатираның ащы тілімен сынап білген.

Шығарманың тілі жатық, оқиғалары нанымды. Мысқал жетерлік.

УДК 821.512.122

ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 978-601-292-704-7

© Құлыяс Т., 2013

© «Фолиант» баспасы, 2013

ОЙЫ ТЕРЕҢ, СЫҚАҒЫ ЕРЕН

Мінсіз қоғам болмайды, үнсіз адам болмайды, саясат құйыны біреуді ықтатады, кейбірін жарылқап мықтатады. Халық – терең су, тасқұдайлар да лайлай алмаған. Кезеңнің өткені бар, бүгіні, ертеңі бар. Қазақ әдебиетінде сатиралық шығармаларымен танылған Табыл Құлыястың «Тірі өліктер» сатиралық романының бүгінгі күні өзекті болып отырған сыбайлас жемқорлармен күрес тұсында маңыздылығы ерекше. Шығарманың көтерген жүгі өткен ғасырдың соңғы жылдары мен жаңа ғасырдағы келеңсіз көріністерді сықақ айдынына әкеліп, тап басып, тапқырлық танытқан. Күлдіріп емес, күйіндіріп, жемқор, паракор, алаяқ, не түрлі сұмсұрқиялардың бетпердесін сыпырып, өзгені масқаралықтан сақтандырып, арамзалардың айла-амалына үңілдіреді. «Жемейтін адам жер астында, халықты жеген қақалмайды, заң құрығы тақалмайды, ажал оғын салмайды, өлгенінше жалмайды» дейтіндердің олжалаған байлығын итпен іздеп таппайсың. Жер астынан жік шықты ма, ұрлығын көр астына тықты ма, шет ел асып зытты ма? Құпиялы бұлдыр сағым... Жоқ, қылмыскер жүр қақ қасында. Озбыр бар, шаңырағы ортасына түсерін ойламайтын қиянаткер, ессіз деп ащы сөзбен түйрейді.

Бүгінгі оқырман қалың романды күн-түн қатып оқымайды. Соны түсінген автор шығармасын тақырыптарға құрып, сатиралық кейіпкерлерін Тазша, Алдар көсе, Ешкібастың ой орамдары арқылы типтендіріп, образдарды аша білген. Қоғамның жегі құртындай жалмауыздардың амал-айлалары да әр түрлі. «Шатыры» мықтылары кеудесіне нан пісіріп алмайтынды алып, бармайтын жерге барып, қазынаның қара сандығын үптеп, маңдайына шаң тимей шіреніп жүреді. Сыбайласа білгендерге «Сырдың суы да сирағынан келмей», ұрлық, оңай олжа түн асқасын өзімнің байлығым деп көкірегің желдетіп, аяқты алшаң басып, халық дәулетін суша шашып дәнiккендердiң

оқиғасы шындыққа құрылған. Кісі қанын жүктейтін қылмыскер де қоғамның басы артық пендесі. Қызыл империя тұсында үреймен мемлекет басқару ажалы атом бомбасынан да қуатты болып талай жазықсыздар қырылғанын да түрлі құжаттар негізінде сын семсеріне іліп өтеді. Сондай-ақ «Жын соққаннан мың соққан жаман», «Бөгеннің босауы», «Тозған қамыт», «Алдар алаң», «Сөзі мынжылдық», «Қолқамызға қол салды» және басқа шығармалары саяси памфлетке құрылып жазылғанын аңғарасың. «Киізбас», «Құрдымға кеткен», «Толысқан тобыр жүр», «Жұқпалы дерт», «Абыр-сабыр» шығармаларында сұм-сұрқиялылық, кейбір пенденің зұлымдығы көрініс тапқан. Тағы басқа шығармалары ұлт қазынасы, қоғам байлығына қол сұғатын сұғанақтардың кеспірсіз бейнесін көрсетеді.

Барды бағалай білмейтіндер, мандайы терлеп адал ас ішуге құлқы жоқтар, қылмыстық жолды жағалап жүретін надан кейіпкерлерін сынап, міней отырып, қоғамдық нысанның кемшілік тұсымен өткір негіздей білу арқылы сатира жанрындағы тәсілді жетік меңгергенін танытады. Құлыястың осы шығармасындағы әңгімелерінде жеңіл әзіл күлкіге қалғандарды меңзеумен қатар өзгені ойландырады. Ұлттық тәртіп-тәрбиенің бәсеңсіген тұсына оралуды жоқтайды. Ар-намысы мықты, адалдығы жарқырап тұратын жағымды кейіпкерлерінің бейнесі жамандық жолдан сақтандырады. Адамдардың өткен өмірі мен бүгінгінің қат-қабат тірлігін айна қалпында көрсеткен. Қойын алдырып, қорасын бекіткендей жеке талау кезіндегі шенеуніктердің райынан қайтпаған дүлей күшінің соңғы тұяқ серпердегі алдау, арбау амалдарының зұлымдығы нанымды бейнеленеді. Қылмыскердің қандай түрін болса да тірі өлікке теңеп, қоғамға қасіреті ауыр деп түйіндейді. Момындардың бейқамдығы, құқын қорғауға енжарлығын білетін айлакер, сұм-сұрқиялардың тұс-тұстан оңай олжаға сұғынуы тексіздіктің тамырынан өсіп-өнгендігін білдіреді. Зәлімдерді көптің көзімен қарап, ұлы халқымыздың да осал тұсы болатынын меңзейді. Пенденің қазақи мінез-құлқы кесер кеңірдекті ойлауға өзгеріп, дала даналарының өнегесі тарихи оқиғаларға байланысты әлсіреуі оқушыға ұғымды баяндалады. «Менің жерім, ата-бабаларымыздың ісін мен жалғастырамын!» деп алғырлық танытудың орнына сылбырлық, енжарлық, көре алмаушылық, сатқындық танытқандарды батыл сынайды. Сондай-ақ өткен қоғамдағы жақсылық пен жамандықтың арпалысы мұрағат деректерімен «Аңсыз бар, жансыз бар», «Мылтықсыз майдан», «Жарылғыштың сойқандығы» кейіпкерлерінің басынан өткен шемен-шері баяндалады. Халықты үрейлендіруді саясатшы бастайды да, оның рахатын итаршылары көріп, езіп-жаншудың қанқұйлы зұлымдығы жүзеге асады. Оған мейлің жыла, мейлің күңірене отырып ызамен күл, қабырғаң қайыса қайғыр, бәрібір пенденің жаны тәтті, өлгісі

келмейді. Небір сұмдықтарға төзіп, «Басқа түссе баспақшыл» деп әлсіз қауым тынады. Жүдеу халықтың қаны тұщы, сұм-сұрқиялар қанын сорып, жер-жебіріне жетеді. Өлімші болғандар азып-тозып өмірден өтеді. Сондай-ақ адам тағдырын ойыншық еткен үрейлі кезде ақ халатты дәрігерлердің ерекше қызметі, ерлік пен елдіктің тамыр тартқан қасиеттілігі шығармада маңызды мәнін тапқан. Автор өткен қоғам мен бүгінгі тірлігімізді салыстыра отырып оқушыларын мезі етпеуді мақсат етіп, оқиғаларды тақырыптармен беруге тырысқан. Бұл жерде автор бүкіл халықты айыптап отырған жоқ, кейбіреулердің кері кеткендігін әжуалайды. Құлағы салбырап, дерегі бардың аузына қарап, өзіндік пікір айта алмайтын сорлылықты, лауазым иесінің сойылын соғатын сатқындықты мінейді. Бұл қай кезеңде де қоғамдық дерт болған, әлемде емі табылмаған қатерлі ісік тәрізді.

Жазушының «Миға қойылған бомба» повесінде Кеңес үкіметі тұсындағы медицина саласындағы мамандар мен ғалымдардың көрген азабы, бірін-бірі көре алмаушылық, іштарлық, сатқындық, жағымпаздық, болмашыға кекшілдік, жақсылық пен жамандықтың бігіспес шайқасынан запы болғандар өмірі шындыққа құрылғандай әсер етеді. Үреймен дірілдетіп тұрған саясатты басынан кешіргендер адамдардың өз басындағы отты көрмей, өзгенің басындағы шоқты көріп, жағымпаз, сатқындардың қуғынға салуынан түңіліп шошынбас деймісің. Шығармада өткен заманның шері жатыр. Қорғаушысының басқышымен жоғары өрмелеп, қолдаушысы мықты мұраға ие болатындай дарынсыздардың ақылдыны астан-кестен еткен қатерлі тұстары да оқушысын ойға қалдырады. Ауыл дейсің бе, аудан дейсің бе, облыс дейсің бе, қайда да дүлейлердің жасырын зұлымдығы, қарапайым халыққа өлшеусіз қиянаты қысқа әңгімелерінде де айқын суреттеледі. Теріс айналған тағдырлар неге кезікпеді дейсің, әр шығармада бірін-бірі қайталамайтын оқиғаға кезігесің. Бұл – сатирик жазушының шеберлігі.

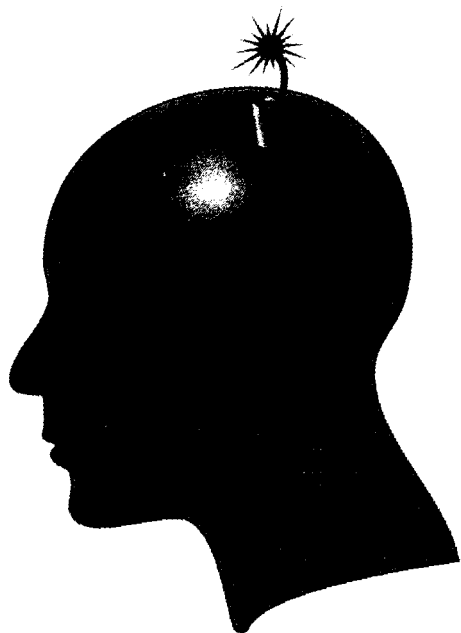
Ал «Тірі өліктер» шығармасы фельетондар, памфлеттер, сатиралық штрихтардың топтамасы деуге болады. Қоғам мүлкін жегідей жеген жалмауыздар, сұм-сұрқиялар, қиянаттан басқаны білмейтін зұлымдар, құдайын ұмытқан кеспірсіздер, тағы басқа да қоғамдағы мерез оқиғалармен қатар памфлеттерінде «желкеуде» қазақтың «Таспен ұрғанды аспен ұр» дейтін небір залымды, дәм-тұзға тапсыратын нанның киесін ұқпайтындарды сын семсеріне іледі. Зұлымдыққа кегін жібермейтін әділдік барын ашық айтады.

Пенде бойында кездесетін жамандықтың қандай түрі болса да бабаларымыз тезге салып, ұят – иманның қабын түсінбейтіндерді масқаралап, ащы сөзбен мінеп, шенеп отыруды борыш санаған. Соның арқасында ұлттық сезім биіктей түскен емес пе?! Қалың оқырманға арналған бұл повесі де,

басқа шығармалары да сәтті туынды. Әркім өз мінін көріп, өзегін өртеп ойланса дейсің. Жазушының суреткерлігі соны меңзейді. Ойы терең, сықағы ерен, қуғын-сүргінге байланысты шығармалары мұрағаттардың тың деректерімен де құнды. Жазушы өмір шындығын қаз-қалпында жеткізе білген. Тұқырта айтқанда, мемлекеттік қандай сыйлыққа да ұялмай ұсынуға болатын құнды еңбек екеніне оқушылары да өз бағасын берері анық.

Адам МЕКЕБАЙ,
Халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері

МУФА
КОУЫЛҒАН
ДОМДА

~~СОВ. СЕКРЕТНО~~
(Особая папка)

СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 2191-563сс/оп.

от 19 . И Ю Н Я 1947 г. Москва, Кремль.

Вопросы об'екта № 905.

Совет Министров Союза ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Принять предложение Первого главного управления при Совете Министров СССР (т.т. Завенягина, Александрова), Начальника об'екта № 905 т. Рожановича и научного руководителя об'екта т. Садовского об утверждении для строительства об'екта № 905 площадки в районе реки Уртиски в Нижнем течении гирды Селмалетинска в соответствии с прилагаемой картой и характеристикой района.

2. Обязать Первое главное управление при Совете Министров СССР представить в Совет Министров СССР предложения об отводе необходимой для об'екта № 905 земельной площадки вместе с проектным заданием на сооружение об'екта № 905 в срок, установленный Постановлением Совета Министров СССР от 21 апреля 1947г № 1092-313сс/оп.

Председатель
Министров Союза ССР **И. Сталин**

Заместитель
Председателя Министров СССР **Я. Чадаев**

АҢСЫЗ БАР, ЖАНСЫЗ БАР

*Залымдық – адам баласының дұшпаны.
Адам баласына дұшпан болса, адамнан
бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына
қосылады.*

Абай

Ел ішінде қаншама ғасырлардан бері тірлікті жөнге бастар ақыл бар. Тауып айтылған нақыл бар. Жаның шошитын қиянатты басқа біреу қайталамасын деп ауызекі ескертіп сақтандырып отырады. Еңбектеген баладан, еңкейген кәріге дейін құлақ құрышын қандыратын өнегелі сөз тыңдайсың. Оған бірен-саран ез де тоқтайды, батырсынған дүлей де сабасына түседі. «Ел ішінде бір тентек жүрмей ме» десе де, сүйектен өтетін ащы сөз тезі қандай қисықты да түзейді. Ақылдылардың өнегелі ойы інжу-маржандай әрбір шаңырақта жайнап тұратын-ды. Оныңыз мағыналы өмірдің мәні еді. Күліп-ойнап отырудың сәні еді. Тәтті тәрбиеге жаның семіріп жайнайсың. Ақылың асып, дәріпті болуды ойлайсың. Жақсылыққа талпыну бар, өмір сүруге құштарланып алқыну бар.

Алқа-қотансыз-ақ мына отырған ауылдас екеудің әңгімесі жай күндердегідей емес еді. Өйткені қуаныш аз, күдік көп кез еді. Басып-жаншыған үстемдік, «Екі елі ауызға төрт елі қақпақ қой» деген сақтандыру бар. Көксоққан зәлімдер тырнақ астынан да кір табады. Құзғын ойлы пәлені жабады. Сазайынды тарттырып, кегін қайтарып қалады. Кезең солай, мисыз баста адырайған көз бар. Ал мына отырғандардың ықыластары шын, ойлары тың. Басқа түскен баспақшыл емес, болашақтан үміттері мол-тын. Тегін білім алады. Оның қайтарымын да ойлайды. Елге берген елден кетпейді деп түсінеді.

– Алаған қолым берген, – деді Сәдір көнетоз шалбарына жұққан шаңды қағып. Сосын бір көзінің ағы бар, еріні жырық Шабдарға қарады.

Онысы сөзге қосылсын деуі ме еді?.. Анау үнсіз болғасын, – Осы костюмды отардағы саулықтан межеден артық төл алғасын кеңшар директоры жиналыс ашып марапаттап, өз қолымен кигізіп еді. Кезіндегі құрмет те ұмытылмайды екен. Толқып тұрып «Ұлың Мәжен елдің алғыр азаматы болсын!» деп алғыс білдірдім. Өне, айтқаным келіп, Мәжен мықтылығын танытты... Еңбегімді сіңірдім, бергенін алдым... жұбандым, қуандым.

– «Ұялмаған бұйырмағанды алады» дейді ғой. Өзің сұраған жоқсың ба?

– Не дейсің, ей? Елден ұят-ты. Қалай аузың барып айтасың? Ұятсыздың тірі жүргені не, өлі болғаны не?

– Талай ақылдылардың обалына қалған «жатыпатар» өлеміз деп жүрмеді. Қиянатын ұмытып, бүгінде олардың аларда алтау аз, берерде бесеу көп көрінеді дейтінін де тындамадық па? Жұмбақтап айтқанына қайт етпей бас изедік. Қалың өкінішті де сезбедік.

– Қарадай қалтырауық, қорқақ, сорлылықтың белгісі тағы. Ондайды адамның қоры деп жиіркене қарамайтын ба едің?

– Кеңес үкіметінде моншақтаған терінді төгіп, күш-қайратынды сарқа беріп, басшы жарылқайды деп өмешенді үзіп едің. Алудың ата-анасы тірі, берудің әкесі өлгендей сезінетінін қайда? Тозығы жеткен костюмді әспеттеп, өмірінде бір көрген қайырымға қанағаттанасың, ә? Астыртын ауыз жаласқандар аларын алды, омырауына ордендерді самсатып тақты. Қолпаштап арқасынан қақтық. Сайранды салды. Маңдай терің, табан етің, күш-қайратынды кенеше сорды, хақыңды бермеген қоғамда әкесі де, шешесі де өлер, ондайда ел байлығын қылқұртша жеп тауысатын жалмауыз көбейер. Көзіңді ашып кара, жан-жағыңда іші қуыс бықсық бар. Бабаларың «Сиыр мүйізді өгізде күш жоқ, өгіз мүйізді сиырда сүт жоқ» деуші еді. Ұлыңды ана туды, балалар бақшасында әйел тәрбиеледі, мектепте әйел оқытты, институттарда әйел білім берді, өзің арақ ішіп ләйліп жүрдің. Әйел мінезді ұрпақ ұлтыңның көсемдік, батырлық, ер тұлғасына жарасатын мінезінен айырылды, бесік жырынан басталатын шешендігінен айырылды. Қызың – өзімшіл, ұлтым деуге тілі келіспейді. Жанұяңа желмен берген тәрбиені желмен кетіп жатыр. Ақылсыздарың белден бел асып, маскүнемдік, сайқалдық тірліктеріне жарасып, жүрегінді тастай қатырып, қайғыға белшеден батырып тынар түрі бар. Адам бола алмай, тірі өлік атанып қиналсақ та, құл болудың жолын тез меңгереміз. Шет елдің жексұрын насихатын таласып-тармасып игереміз. Арын ойлап намыстанбайтын да өзгеден келіп жатқан жұлын үзер жаулық бар. Билікті әйелге беріп едік, қасиетсіздіктен күнде өлетін болдық.

Әйелге ақыл жүрмейді, одан да өлі дененді өзің қабірге сүйреп әкете бер. Әлемде қартайып кеткен мемлекеттердің қайғысы басымызға түспесін деп тіле. Байтақ жеріңнің аман-есен ұрпағына бұйыруын ойлап әрбірін зарығып жүде. «Шіріген тақтайға шеге тұрмайды» деп отарлық езгі, Кеңес үкіметіндегі үрейден қалған өнегесіздік, тексіздікті қайталаудан сақтан.

– Е, бабаларымыз белшеден қасірет тартқасын, біз жас балаша сәл-пәл елеп, сәбиге ойыншық ұстатқандай сыйға мәз боламыз. Жұбанамыз, қуанамыз. Өзімізді өзіміз алдаймыз.

– «Алмақтың да салмағы бар», салмақ нарқын білмедім дегенше, өмір сүргенің құнсыз. Есесі кеткеннің еңсесі көтерілгенше қашан? «Қашпаған қашардың уызын ішіп тойлаймыз» депті ертеде бір айтқыш.

– Е, жеген нанның ауырлығын түсінсек, алғанымыздың салмағын өтегендей болар едік. Күнәміз жетерлік, ауыр зілді басымыз көтере алмай желкеміз үзілмесе жарар еді. Ар шыңынан талай құладық, шыдамайтынға да шыдадық, еңсе көтеріп тұруымыз қиындап барады. Қанағатсыз тірі өліктер ізгілікті ұмытып кетпесе жарар еді... Ел ішінде өтірік бар, күндеу бар. Мың құбылғандықтың сырын білмеу бар. Жақсылықты жатсынып, жамандықты байқамау көрсоқырлық еді. Дыраусығанға көптің көкірегінде дық бар.

– Бесік табы беліне сіңбесе, өнеге ана сүтімен дарымаса, ондай астамшыл адам пәлеге ұрынбай тұрмас, – деп еңсесі түсіп езіліп, шашы ағарып, қайраты қайтқан ескінің көзіндей Сәдір мен Шабдар амалсыздықтың арқанынан ұстап, қалт-құлт еткен тірлігіне өкпесі жоқ, басының амандығынан басқаны керек етпес пиғылдан аспаған еді.

– Үстемдік дүлейленіп тұрғанда мұратына жетпес еді... Сонда да титықтатқан жоқтыққа мойымады, ұлттық өнегенің ұрпағының бойына қанмен сіңіп жалғасуын армандады. Қазақ қазақ болғалы безбұйректік, зұлымдық танытпады, таспен ұрғанды аспен ұруға жалықпады. Көкірегін бастырмады, басынан қиянат сөзді асырмады, тегіне тіл тигізбеді. Құлқын құлы болудан аулақ еді. Намыспен жеткіншегін баулып еді. Мындардың ішінен кездесетін бірер тірі өліктерден сақтанып еді, – деп Сәдір сөзге тоқтаса, Шабдар келісті ойды жалғап, ертеңін өзінше барлап:

– Сөзге тоқтау бар, – деді. – Айтқанды түсінбейтіндерден ығыр болдым. Құлақ қоятындарды тоса-тоса шаршайтын түрім бар. Сонда да шүкір деймін.

– «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыз жалғыз атын сойғызады» деп барға қанағат еткенге не жетсін? Кемсіз тірлік жоқ. Келісі келмегенді керісіп жеңу қиын. Сухитқан саясатқа сену қиын.

– Біреу араны ашылып жамандық ойлайды, оның кесірі өзіне ораларын білмейді дейсің ғой. Адам өз кінәсін білмей жұрт алдында жексұрын атанады, – деген сөзді тыжырына айтып, ұяла білмеген қандай қорлық екенін алдын ала ұрпағына айтып, тәртіптеп, тәрбиелеп отырды. – Тереңнен бастау алған ұлттық ерекшелік мейірлі болу, ізгілік, ізеттік, шындық, адалдық жанұяда жайнап тұрушы еді. Әттең, кейбіреуде дөрекі мінез бар, кейбіреуде жұғымсыз жаман әдет – керкілдесу бар. Жұқпалы дерт, сынықтың да сырқырағаны жұғады деп жан-жағымызда жат іс қаперсізді көндірдім деп жымияды. Жә, ғылым жарығы жалпақ елге жарқырай түскей деп шүкіршілік етелік. Байсалдылық танытып, зырқырап өткен өмірге ой жіберелік, – деп Сәдір үрейлі жылдарды көз алдынан өткізді.

Мылтықсыз майдан

Ауыл сыртында ақ таяққа сүйеніп, мола жаққа қарап тұрған ақ сақалды қария тірі пенде сықылды күнәсі болса да, ұрпаққа ақыл айтпақ боп жанындағы шала мас ұлына қарап, «Сақтансаң сақтаймын» деген Жаратқан Ием. Жан-жағында көзбаяушы арам ойлылар аз емес қой, бір күні орға омақастыра құлатпасын» деп айтса да, ойын ұғынып мақұл көретін ұрпаққа күмәні барлығы байқалды. Соғыс жылдарының тауқыметін көргендіктен бе, бүгінгі тәртіп, тәрбиеге, саясатқа көңілі көншімейді. Қайтеді, уақыт сақалын сипағандай әп-сәтте өтті де кетті... Бүгінгілердің күнәсінің ауырынан шет елдің құйындатып келіп киліге кеткен зиянды саясаты ұлттық игілікті ірітіп барады. Пенденің жүзі суық тарта бастады.

Қарияның есінде. АҚШ-тың бұрынғы ЦРУ-дың бастығы Аллен Даллестің «Соғыс не бейбітшілік» кітабындағы әлемді уыстан шығармай ұстап, билеп-төстеп тұруының басты амал-айласы жұмыр жердегі елдерде «1. Жезөкшелік. 2. Зорлық-зомбылық. 3. Айуандық. 4. Сатқындық. 5. Ұяттан безу. 6. Екіжүзділік. 7. Маскүнемдік. 8. Бірін бірі көреалмаушылық. 9. Күндеу, өсектеу. 10. Рухани бейшара ету» деп бүкіл саяси қызметті осы бағытта жүргізуді мақсат етсе, соғыссыз-ақ әлемді оңдырмас еді. Өлі түске ұрындырып есінен айырап еді. Біраз елдерде Даллестің тәртібі орындалып та жатыр.

Бірінші жезөкшелік дейсің бе? Үлбіреген жап-жас қыздың тәнін сатып жезөкше атанып, тірі пендеге күлкі болуының себебі үрейден дей ме? Жоқ, тұрмыстың ауыр соққысы деп дәлелдер. Тойынып ас ішпей, жылтырап киім кие алмауы қоғамның әлсізді қорғай алмайтындығы ма? Әлде араққа тойынудан басқаны армандамайтын әке-шешесінің ауыр халі ме? Өмірден өзіндік орын таппай қалғанда билік өз обалың өзіңе деп итсілікпеге итере салғандай түсіне ме? Сұрқиялық жолмен байыған тобыр санасыз, әлсіздің жан дауысын естімейтін шенеунік мансабынан басқаны ұғынбай, көзі аспандап кетті деп таушақты болды ма? Жоқ, шетел насихаты, тән қызығына маймаң қағып қаңғып келді де, жұғыса кетті, төсек ләззаты деп ұғыса кетті. Басына түскен ақырзаман қайғысын жан дескен кұрбысына да айта алмайды. Оның байы бар, ішпесті ішіп, киместі киіп, бала сүйіп отыр. Өзі ше? Шынын айтқанда, қойындасқан еркектері сұрағанын береді. Кейбірін біртүрлі жақсы көріп қалады. Махаббат деп түсіне ме? Бекер, бәрі алдамшылық шығар. Жоқ, маған бұйырғаны жезөкшелік өмір-ау демейді. Ешкімді де сүйдім, күйдім дей алмас. Әке-шешеме табысымды берем, олар да ұятсыз, «Бүйтіп тірі боп жүргенше құрып кет, көзіме күйік боп көрінбе» деп жекіп, мазалап жатпайды. Табысы бар, ішіп-жеміне, жылтырап киінуіне тарымшылық көрмейді. Еліктеп еркіндей бер шетелдік көргенсіз өнегеге дер. Кейін өле алмай қиналасың деп ешкім айтпайды. Ажал қорлығы осал болмас деуге ауыз келіспейді. Тапқанын ата-ананың қолына салады. Кедейшілік түрі есін шығарып езіп барады. Басқадай амалы қайсы?

Әлсіздің көзінің жасы көл-көсір болса, зорлық-зомбылықтың қабырға қайыстырар қаталдығы деп қойыңыз. Жұмыр жерде жауыздықтың жезөкшеліктен басқа да түр-түрі көп, Ирак анау – қанша жылдан бері АҚШ салған соғыс өртін сөндіре алмайды, Ауғанстанның мынау бен Ладен дегені ібіліс ұйтқытып жүр деп адам өлімі тыйылмайды, бүгінгі Ливия мынау – бүліншілігінде әлсіздер өледі. Әскери нысандарды бомбалаймыз деп даурыққан НАТО қаншама халықты қырып тынды. Дүлей немелер бөтен мемлекеттің тағдырын ойыншық етіп, халықты қорғаймыз деуі, демократияның бір тетігі қан шашу ма? Қазақ «Бос жатқан жер жау шақырады» деуші еді, байлық таласы да қырғын болғаны ма? Бақайшағына дейін зұлмат қарумен жарақталғандар әлсіз елдерге қыр көрсету, қиқандаса қиып түсуге даяр тұратыны басқыншылықпен бағындырып, байлығын тонауды мақсат ете ме? Және қан төгіп тұрып демократия дейді. Жұмыр жерде тыныштық жоқ, қаскөйлік, алакөздік жетіп жатыр. Адамдардың Құдайын ұмытқандығы ма, табиғат апаты да жайсыз тиіп, шашынды тік тұрғызады. Біреудің қайғысын көргенде ас ішуге де зауқың соқпайды. Жаның шошып, көзіңе жас аласың. Мұндай арлының аянышын сұм-сұрқия түсіне де қоймас. Әлем өз алдына, елімізде де табиғат апатына ұрынған Шырын ауылындағылардың жанайқайын естіген үкімет 30 миллион теңге бөлді. Жарылқады, жұқарғанды жұнттай етті деп ешкім айта алмайды. Жемқорлар осындайда өз пайдасын шығарып қала ма екен? Өйткені ел үстінен жеген еленбейді, әлсіз айтқанына көнем дейді, «Жалған айтсаң да жоқтан жақсы, сенем» дейді деп желіп жорытқан сұрқия ажалын ұмытып, кімді олжаламай жатыр? Жұмыр жер төменнен жоғарыға дейін шарлап, тамыр тартып кеткен қаскөйлікті көтере алмай, түрлі табиғат апатымен тәубаға шақырғандай сезіледі. Табындырушы бар, табынушы жетерлік. «Жүз жауыздықты бір дұрыстық жеңеді» деуші еді. Оны ойға түсіріп, ақылға келу қиындап бара жатқан жоқ па? Жұмыр жер бір уысқа сыйып, біреудің үстемдігіне төзбейтінін тарихтағы қантөгіс соғыстар түсіндірсе де, дүлейлік қап-қара ібілістік күш тоқтар деймісін?.. Зорлық-зомбылықтың түрі де көп, шегіне шығып байсал табары белгісіз. Қазақ ондайды «Ұра берсең жылқы да шам шығарады» деп түйген. Әлсіздерде ыза, кек бар. Түрлі бұзық бар.

Есалаң дәйт мінезді өлер жерін де білмейді. Ақылдан айрылғанда айуандық, жыртқыштық пенделігін ұмыттырады.

Теледидарда екі қыз дәретхана кезегіне таласып қалыпты. Кіжіктесіп бір-біріне күш көрсетсе керек. Әлдісі қапысын тауып қарсыласының құлағын тістеп тастаған. Бұған біреулер күлер. Күлкі емес, өлім, ақырында сотқа жүгінеді. Жәбірленуші құлақ құны жеті жүз мың теңге дейді, заң бойынша сотқарға үш жыл үкім кесіледі дейді. Айуандықтың бүкіл ауылдасына ұяты қаншама? «Адам азарында азап кешеді» деген осы болса керек. Ақылсыздың көзіне түк көрсетпей адастырып тұрған шайтан ба, әлде шет елдің көргенсіз насихатының босағамыздан кіріп төрге шығуынан

ба? Тіпті имандылықты іріткісі келетіндер өлген адамды денесі суымай жатып көрге түн ортасында түрегеліп тұрғандай етіп көме бастағанын да жыртқыштықтың қай түріне жатқызып, дінімізге қатерлі қауіп өз ішімізден туды ма деп жаныңды шүберекке түйіп, астан тәтті ажалыңды қайғылайды екенсің. Ұлттың имандылығын жою үшін алдымен ақылдан аздыруды Кеңес саясатынан сезіп едік, енді шетелдің дінбұзарына кезігіп қалдық па? Зәрен ұшады. Апыр-ай, құлақ-мұрын садақа, иманым аман қалса жарағаны. Ақылдан азған емей немене, түрмелерде отырған 2520 қыз-келіншектердің 20%-ы қасақана күйеуін өлтіргеніне де дінбұзарлардың ықпалы болмады деп айта алмассың. Былтыр елімізде 92000 жас жұбайлар шаңырақ көтерсе, бір жылдың ішінде 32000 жұп заңды түрде айырылысып кетсе, дінсіздер дейсің де қоясың. Үйлену мәселесіне де шайтан үстемдік етіп кетпесе не қылсын?! Уыздай үлбіреп тұрған ұлтымыздың ұрпағы өнегенің ала жібінен қалай аттады? Сұрақ көп... Зұлымдық, қайырсыздық жұлқылап жатыр... Бақытсыздықты маңдайға жазды ма? Кейбір желікпелерді бір-бірлеп еркін алып жатқан нендей құпиялы қара күш, оны түсіну аз.

Ата-бабаның қасиетті имандай ұйыған тәртіп-тәрбиесінде сатқындық бар ма? Біреулер «Әлсіз, қорқақтар сатқындыққа барады» дейді. О да жөн шығар. Бірақ үстемдік алдында маймаңдаған жағымпаз деген жексұрын жұмыр жерде баршылық қой. Жазықсыздардың қанын жүктеген бен Ладенді АҚШ өздеріне керексіз болса, баяғыда қарасын батыруға шамасы жетер еді. Оны ойлап қайтеміз, өзіміздің түтініміз түзу шығуды тілесек, кейбір шенеуніктің жанында да сатқындар жалбақтап жүрмей ме? Бірді біреуге шағыстыратын бен Ладендей сұрқиялық қандай жиіркенішті? «Тірі өлік-ай, сенің кесірің ақсатты ғой» деп кешең өкінген, тақтан түскенде налыған басшыны да көргенбіз. Әмірі жүріп тұрғанда құлдығың болайын, лақтырған таяғыңды тісіммен әкелемін дейтін жағымпаз аяқ астынан өзгеріп, «Бастық қолында дерегі барда бәрін бүлдірді, зұлымдық жазады» деп жөн-жосықсыз жамандап жатса, сатқындық емей немене? Бұ да қазақтың ұлттық тәртіп-тәрбиесіне жат, лаң салатын масқаралық деп түсінген-ді.

Мұндай сорақылықтың тағы бір түрі – екіжүзділік. Тірліктің қым-қуыт қозғалысында адалына жүгінсек, шенеуніктердің кейбірі таққа отырғанша жұртты жарылқап, жақсылықтарды үйіп-төгіп тастайтындай уәде береді. Сөзі дәлелді, мінезі салмақты, сүйкімді көрінеді. Орынтаққа жайғасқасын түймелермен теріліп ашылатын темір есік бар, есік күзетшісі, оққағарлары қарапайым адамдар түгілі, әкесін де маңына жолатпайды. Халықтан бөлініп, жат мінезбен тірі өлікке айналғанына арланбайды, қайта өзінен лауазымы жоғарылар алдында әмпай-жәмпайласып күрт өзгеріп шығатындар жарық дүниеге бұдан бұрын да келіп кеткен, өзге әлемнен жаралмаған шығар, жер басып қасымызда жүрген-ді. Жалған мәліметтермен өзін де, қоғамды да алдаудың сұжұқпас суайт шеберінің құбылма қылығын, одағай әдетін суреттеуге сөз шақ келмес. «Алдымен халықты ойласақ,

көңіл толатын іс атқарсақ» деп сөйлеп тұрып қаскөйлігін жүзеге де асырады. Алым алу, пара беріп жағынудың небір құпиясын меңгеріп асқақтап шығады. Сөкет істерін жұмсақ сөзі жорта арашалап тұрады. Өзінен көш ілгері білімді, ақылды болса, қапысын жібермей қанын сорып, мықшитып тастайды. Осындай екіжүздіні көзіміз көріп, бұзылған пейіліне қапысыз қанығып тұрып арқасын қағып алқалауымыз да қаншалықты аянышты еді. Бір ғажабы, мұндайлардың шатыры, қорғаушы, қолдаушысы шет елден табылатын ұйтқыма, жырынды демократ болса қайтесің? Ептілікпен жөн сілтеп жүріп, бара-бара езу тіліп тастайтынын кім байқапты? Кәнігі екіжүзді ең қауіпті екені қашаннан да түсінікті болған. Олар орынтаққа, байлыққа масығып, туыс-туғанын да сатып кете береді. Тірі жүргенінен түңілесің бе, түңілесің. Бірақ жанына жақын барып жөн айтуға батылың бармайды, қоғам әлпештеп отырғандай билігінен жасқанасың. Масығып барып бір құлар дейсің де қоясың.

Берекесіз тірлік қайда жоқ, маскүнемге айтқан ақылдан пайда жоқ. Олардың масқарасын көргенде жер басып тірі жүргеніне өкінесің. Маскүнем інінді тәрбиелемек боп бетіне түкір, жағасын жырт, айылын жимайды. «Обадан аман қалған арақтан ажал табады» дегенді миының қақпағын ашып құйсаң да тындамайды. Тентіреп, қоқыс арасын түрткілеп, қор болып жүргенін арсынбайды. Арақтан жарылып өліп жатса да қорықпайды, арнамыстан жұрдай тірі өліктер қоғамда жетерлік. Оны азсынсаң, есірткімен есі ауған есуастар талай шаңырақты ортасына түсіріп жатыр. Нашақордың сырын білгің келсе, елімізде бес мыңнан астам нашақор есепте, түрмеде отырған алпыс мың адамның қырық мыңдайы нашақор делінсе, бұдан артық қасірет болар ма? Әлемде есірткіден екі миллиондап адам өлсе, өлгендер еселеп көбейіп жатады. Қазақ ұлтында бұрын-сонды болмаған қайғы шетелмен араласып жүріп зұлымдығын қанға сіңіріп, аузымыз аңқиып ақымақ болғанымызды да кешен түсініп өкінгеннен не пайда? Қан түкіртер қайғы тірі өліктерден тарап, заңмен тәртіптеуге үлгертер емес. Көкірегіңді күңіреткен қайғыны айтуға тілің күрмеледі.

«Тауына қарай аңы, заманына қарай заңы» дегендей әр кезеңнің өзгермелі құбылысы біреуге жайлы, біреулерге жайсыз. Етегіне сүрінетін еріншек бар, татулығыңды, жақсылық қасиетіңді сүттей ірітетін келімсек бар. Айтса нанғың келмейтін шындық бар, бабалар тарихына жат талас, тартыс, әлсізді өксітетін сұмдық бар. Ұлттық ұлылықтың жамандықпен сыйыса алмаған түрі бар, еріксізден езілгендердің үні бар. Біздің шетел тәртібіне, насихатына тым сенгіштігіміздің сыры тереңде. Аллен Даллестен бұрын да халықты үреймен басқару тәсілі жер бетінде болған-ды. Үстемдікке құлдық ұрған кезеңдер, тарихтағы империялық басқыншылық әлемде бірімен-бірі үндесіп, тамыр тартып жатқандай дерсің. Ресей империясын XVIII ғасырда билеген II Екатерина патша Орынбор генерал-губернаторына жолдаған жазбаша нұсқауында сұқ саусағын шошайтып: «1. Қырғыз-қазақ халқының бір ру басшыларын екінші ру басшыларымен араз етіп, бірімен-бірін қас

етіп, бірінің етін бірі жеуге себеп болыңыз. (Патша жарлығы екі етілмей, қазақ жеріндегі екі жүзден астам рулардың адам саны есепке алынып, ру мен руды өштестіру құпия насихат арқылы жүргізілді. Бұл өз ішімізден сұм-сұрқиялардың, сатқын, екіжүзді, қаскөй, жауыздардың пайда болуына жол ашты. Жаманшылық тұқым қуалап кете барды).

2. Сұлтандарын бірі-бірімен араз қылып, бірімен бірін иттей тартыстырып, бірінің етін бірі жеуге себеп болардай іс қылыңыз.

(Қараңыз, адал ниеттінің өзі амалсыздан босағада көріселік деп жаулашып шықпай ма? Жәдігөй, қорқақтар сананы ластаған тұста қазақта «Қазақ бірінің етін бірі жесе де, сүйегін далаға тастамайды» деген сөз қалған-ау. Тірлікте сыйласа алмағанның өлгеннен кейін «ой, бауырымдауының» несі жақсы? Амал қанша, басқыншылықтың айласын ұққан аз, азабын тартқан көп. Тарихта 1807-1808 жылғы қазақ даласындағы жұт қырғыны патша саясатының зұлымдығымен қатар жүрді, оған дәлел шекаралықта бар болғаны 3537 түтін ғана қалған. Отарлау саясаты рейдерлік аш қасқырдай талғамай жұтып, тұс-тұстан казак әскерлері қазақтарды қырып-жоя бастайды. 1840-1850 жылдарда қыспаққа түскен 40 мың қазақтар жоғарғы Орал, Троицк, Челябині, Орынбор губернияларындағы алтын, тұз, балық өндірісінде құл есебінде еңбек еткен).

3. Қырғыз-қазақтың басшы адамдарын сұлтандармен араз қылып, сұлтандарын өз қоластындағы ақсақал адамдармен араз қылыңыз. Арасына от түскен уақытта жанып кетердей кәкір-сөкір даярлай беріңіз» («Айқап», 1913 ж.) деген әйел патша бұйрығы қазақтың қанын сорғалатып орындалып жатты. Сұлтан болған атақты күйші Дәулеткерей жымысқылардың өсек өртіне күйініп бармағын тістеп, талай зарлы күйді төгілдірсе, дауылпаз күйші Құрманғазы «Патша жендеттері қырды не, табиғат апаты қырды не, қырылған қазақ қырылып жатыр!» деді. Міне, осындай зұлмат езгі қазақ қанына құлдық үрейді сіңірді. Сұқ саусағын шошайтып, бірін-бірі сатып кетуді тапты, санасыз, ойсыз, миғұла пиғылды ұрпағына жалғастырды. Тірі жүрудің қамын ойлаудың қырсығынан ниет зұлымдыққа бұрылды. Үрейден үміт күту қайда? Өзі қыл бұрауға оңайлықпен түспеу үшін тапты амал-айла. Біреуді қаралауың керек десе, сұқ саусақты шошайта білді.

Міне, Кеңес үкіметінің қызыл жағалы, түсі суық екеуі жатаған үйдегі қаба сақал, бәкене бойлыдан «Ауылда бай бар ма, көрсетсең қаржы төлейміз?» деп жамбасындағы мылтығын қолымен сипап қойды. «Ана бір биік үйде Жансүгір бай тұрады» деп қаба сақал сұқ саусағын шошайтты да, қызыл жаға ұсынған төрт-бес рубльді қағып алды. Қуғын-сүргіннің дүрбелеңінде Кіндікқоңыр аталатын ата мекенінде адал еңбегімен тірлік еткен Жансүгір мен Бибінің қара шаңырағы талқандалып, мал-мүлкі тәркіленіп, «Пақтыарал» өңіріне жер аударылды. Дауылпаз ақын Илиястың әкесі қартайған шағында қуғынға түсіп, аштан бұралып, қорлықпен дүниеден озды.

Өлер алдында:

*Қайыры жоқ заманнан қорқам,
Кісілігі жоқ адамнан қорқам,
Иттігі басым наданнан қорқам,
Сатқын, зұлым жаманнан қорқам, —*

деп тебіренді ме екен?! Адалдықты, татулықты жеті жасынан аңсаған Ілиясты ойлады-ау.

Бірде інісі өзінің шабындығы бола тұра Жансүгірдің шабындығындағы шөпті шауып маялап қоймай ма. Мінезі қаталдау Жансүгір інісін шақырып алып, қамшымен бір тіліп өгіп ұрыспай ма. Жұрт көзінше ағалы-інінін шатағын жаратпаған Ілияс қалтасына сіріңке салып, шабындыққа барады да, маяны өртеп жібереді. Үйге келіп әкесіне:

– Ұрыс-жанжалдарың енді тарқар. Маяны өртеп келдім, қылдай етіп күлін бөліп алындар, – депті. Өке ұлдың алғыр ақылына тоқтап, үнсіз қалған екен. Ел арасында сұм-сұрқияға жем болмастың жолы татулық екенін Ілияс балаң жасынан байқап, қатерлі кезеңнің боларын ерте болжағанын кім ұмытады? Өткен ғасырдағы қуғын-сүргінде сұқ саусақты шошайтатын жатыпатарлардың қырсығынан талай даналардан айрылды. Тектілікті жоя бастадық. Парасаттылар көлеңкеде көміліп, зұлымдықтан жеңіліп азап шекті. Ұлылықтан пайым алу ұмытыла бастады. Бірдің бірге өшігуі өрттей лаулады. Абай айтқан «Өршілдік пен лағнетке болған душар» дегеніндей, зәлім ойлы надандар өркөкіректікпен обал-сауапты ұмытты, ақылдыны тірі жүргізбеуге белсене кірісті.

Бүгінде сыбайлас жемқорларды біле тұра, ағайын-туыстары неге саусағын шошайтпайды дерсіз? Ұрлай білу өнерге айналып, әлемдік ғылыми негізде жанарған. Әкім, шенеуніктердің олжалаған мүлкіне зейнеткер әке-шешелері ортақтасып жым болып отыр. Және қариялар о дүниелік болса, жемқордың ұрпағына нотариус арқылы заңдастырылып сыйлайтын құжаттар да дап-дайын. Миллиондап қаржыны жымқырып, шетелге қашып кеткендер де есебін ешкімге жем етпейді. Көңілдерін көншітетін құжаттары сайма-сай. Ондайлар туған халқына жаны ашып жатпайды, бауырластары да «Бір жарылған жұмыртқа, тірі өліктер қайда жоқ дейсін» деп іштен күйінеді. Тірлікте жақсылық жолы ауыр, жамандық жолы оңайға түсіп жататыны қашаннан белгілі. Сонда небір жексұрындықты кейбіреулер тез-ақ қабылдап, өзінің кім екенін ұмытып кететіні, ұяттан безіп шығатыны жақсыны көре алмаудың қызғанышынан ба екен? Өкімдеп, көкірек кеудеге салып тонауды көріп-біліп, өкініп қана тынасың. Шешімі қиындаған түсініксіз жұмбақ. Имансыздық жетеді.

* * *

Ақтөбелік Жанайдың күйінуі мұсылмандық діннен аттаған дінбұзар тірі өліктер жайында еді. «Бет-ауызын жүн басқан ұсқынсыз немелер ажалымен өлгендерді денесі суымай, ақ жауып арулатпай, түн ортасында кабірге сүйрей жөнелетін зұлымдық пайда болды. Ағайын-туыстың өліні жөнелту құрметіне қарсы, топ-топ болып келіп сұс көрсетіп, «Сендердің діндерің жөнсіз» деп безеріп, тіпті «Вахабистерміз» деп суық қаруын жалаңдататындары үрейлендіріп отыр, – деді де, – ақпарат құралдарынан жасөспірімдер өзін-өзі өлтіріп жатқанына да осы дінбұзарлардың сиқырлы күші, түрлі ықпалы бар-ау деп күдіктенем. Қазақстанда жасөспірімдердің суицидке ұшырауы әлемде алдыңғы орындардан көрінуі мұсылман дінін білмегендіктен, «Алла өзі берген жанын өзі алады, басқанын бәрі ауыр күнә» деуі дінбұзарлардың бұрмалауынан емес пе екен? Ислам дініндегі тазалықты заңдандыру қажет. Шетелден келген бассыздық бұлай бола берсе, басқа шығар түрі бар».

Жырынды дінбұзарларды қалай тірі өлік демейсің? Пенденің біразы қай заманда да жақсы мен жаманды капелімде айыра алмай сорлайды. Адамның осал тұсын зәлімдер тез табады, сосын ондағандарды қайырсыз қайғылы жолға бастап әкетеді. Кейін жер соғып қалғанынды аңғармассың. Тәуекеліңнен табаның тайып, шүкіршілігіңді есіңнен шығарып, кім көрінгеннің жетегіне желпілдеп кете барасың. Ондайды қазақ «Ақылы жоқтың аяғына күш түседі» деп баяғыда ескертіп кеткен.

* * *

Өмір осы дейсіздер-ау, десек те, жақсылығың, жамандығың, Алланың құлы болғасын, мүлт кетпейтінін есепте. Екі мың түрлі есуас бар тегін білмейтін, күншілдікпен шыртынып, шалқып жүрсек дейтін. Ойы керен бар, ақылы терең бар. Біразымыздың бойымызда жасқаншақтық, қорқақтық бар. О да бір ақыл-ес кемтарлығының есебі. Тірліктің көленке жағы да жетерлік. Сезімді жаныштап, таптап тастаған үрейден тазарып болмағандар жаңсақ қадамын да аңғаруы қиын. Қара жер қайысып тұр ауырлықты көтеріп. Кеңес үкіметі де кімді жарылқапты? Найзағайдай шатырлаған үстемдік үрейінен сескенбеген кім бар дейсің? Тірі пендеге жазаның да түрі көп, біресе түрме, біресе аштық, біресе жағыңды айырады, біресе басыңды жарайды, адалдығымнан қайтпаймын деп қайсарлансаң, бетіңді тіледі. Жігі айырылмайтын зұлымдық бірауызды. Түн ұйқыңды төрт бөлмей тыныш өмір сүріп көр, қане? Басты кейіпкеріміз – Өтен мен Мәженнің қанды кезеңнен сескенбей, шалқып тірлік еткені аз шығар.

Жарылғыштын сойқандығы

1

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары Өтен мен Мәжен сәті түскен қайырлы күннің бірінде медицина ғылымдарының кандидаты атағын қорғап, арманға қол жетіп, дегендері орындалғандай еді. Жұрт сияқты жоқ-жұпыны жарлы болса да, тегін білім алып, болашақтан үміттері зор болатын-ды. Әркім өзінше түгін түтетіп, тапқанын талшық етіп, барын бағалайды, «Жоққа жүйрік жетпейді» деп шыдамдылық танытады. Үлкен жүрек сенімге толы. Шүкір, елде билеп-төстейтін басшылар бар. Қалың көптің тапқаны қапқанына жетпесе де, атқаратын жұмысы бар. Тірлік кейде әп-сәтте өзгереді, кейде бұрынғыша дамиды сықылды. Қалтарыста қағып түсетін еңбектен қашқан дөңбекке тап болып, арамтамақ делінетін жаза бар. Оны еріксіз де, ерікті де, өзің біл. Тәртіптің бұрауы қатты, тез майыстырады. Жоқ-жұпынылы жарлы болса да арлы, жамандықтан жиіркене білетін-ді. Әміршінің әмірінен гөрі бабалардың өнеге, тәртіп-тәрбиесін іште сақтап, алған беттен қайтпай мақсатқа жету бар. Кісіліктің артықшылығы сол. Қарындары бірде тоқ, бірде аш болса да, ақылдан азбауды ойлайтын еді. Оны біреулері көкірегіне ұйытса, кейбірі бүгінгі өмір ертең жоқ, арақтан өлген кісінің моласы жоқ деп рюмкелестерімен үілдеп-дүілдеп жататын-ды. «Арақ өзінің құтысын да бүлдіреді, байқа, бала!» деген ақылға түсінетін бар, қолын бір сілтеп, қолқасына арақ құйылып шашалып арам өлетін бар. Жын көтеріп ажалға бастаса бұлталақтамай, екі қолын төбесіне қойып көнетін бар. Қандай қиындықты да қабырғасы қайысып көтеріп, ақылменен жеңетін бар. Қыр астында коммунизм тұр дегенге етегі елпі, жеңі желпі боп жүрсе де, көз алдауға бұйығып тұрса да сенетін бар. Кәдімгі «Айдағаным алты ешкі, ысқырығым жер жарады» дегендей, тірліктің өз бояуы өзінше, біресе олай, біресе бұлай бұлынғыр тартып өтіп жатады. Терісіне сыймаған басшының түкірігін жерге түсірмей қағып алатын жағымпазы бар. Айтқанын екі етпей орындатып тұратын жылпосы бар. Бұқтыруға шеберлер әлсіз тағдырларды тәлкектеп, белден басып кетіп жатады. Елде оспадарлыққа ерні жырылғанша күлетін күлегеште күлкі бар. Үстемдік иесі айылын жиып, абыржып, «Неге күлесің, мұның мазақ па?» десе, «Қазақ өлер жеріне дейін күліп барады» деген нақылды айтып құтылады. Кең байтақ даласында жортып жүрген қырдың қызыл түлкісі бар. Өмір – қайнап жатқан қара қазан. Жаныңды тербейтін саналы ой бар, құз-қиянды аңсататын оқтан ұшқыр қиял, ақыл-ойға пайымдылық та жетеді. Кейбіреудің қанқу сөзі етіңнен өтіп, сүйегінді мыжғылап кетеді. Тағы бірінің әбестік ісі кейде әбігерге салып дүрліктіріп өтеді. Әжуа азап та табылады, әзілден от шығаратын мазақ та табылады. Жақсы әзілмен жанын семіртетіндер де баршылық. «Қалжының қатып тұр, қарны тоқтықтың

белгісі» деп бірін-бірі жұбатып, қоштап қояды. Бақыттымыз дейтін тіл ұшында сөз бар, мінбеде «жасасынды» айтып, ду қол шапалақты күтетін көз бар. Мінбе – күшті, біреуге азап, екіншісіне мазан. Қол соқпасаң дайын тұрады жазан. Кезең көз алартуға толы әрі таран. Басыңнан құдық қазады іштен шыққан шұбар жылан. Жұрттың тірі жүргенін көпсінетіндер де бар. Ондайдың көздейтіні өзінің басы аман, жағдайының жақсы болуы ғана.

– Аманғали деген милиция әлсіздердің екі аяғын бір етікке тығуды жатыпатарларының көкірегіне құйып, миына сіңіріп үйретті. Кесапатты жылан көзі жердің астындағыны да тінтіп тауып, кінәлісің деп әлсіздің қолына салып кісен-құлыпты, желкелеп айдап, қараңғы үйге зытырып жатты. Апта сайын үй-үйді аралап, тіміскі тінтуден шаршамады, жатыпатары жаулық ойлы деп атын атайды, түсін түстейді, қойша көгендеп береді. «Ылғи да үкімет заңына әділ болындар, жаулық пікір ойлағандардың орны түрмеде деп кінәлі айыпталады. Пайдакүнемге жол жоқ, үкіметтің бұрауын ұрласаң, сотталып кетесің, қалтамда мөр бар, қолымда мылтық, туғанымды да аямаймын» деп Аманғали үрейді қабындатады. Қылмыстық жазба қағазын қалыңдатады. «Пешенеңе жазылған түрме ғой» деп камырық қайғыны құйындатады. Жатыпатарларының өсектерін жиып жатады. Қатып-семіп қалған қарасұр өңінен кесірлі ызғар шашады, – дей келіп Өтен тар шеңбердегі ел тірлігін көріп өскенін еске алады. – Білгің келе ме әкелеріміздің көрген құқайын? – деп тағы толғанады. – «Ауыл айтқышы Аманғалимен амандасып тұрып, жамаусыз киім кимеген, тойынып ас ішпеген, күндіз-түні қоғам жұмысын адал ниетімен істеген, елден асқан ақылымен бесалты бала өсірген ағаларына жаның ашыпты. Расында түрмеден тойынып, киімін бүтіндейді. Көсеміміз Ленин де түрмені көріпті, бізге де керек саяси біліктік, соның бәрін түсініп, бас көтергендерді айдағып жібергенің жөн деп ұғып, шен-шекпеніңнің кәдірін біліп, тілегінді тілеп, нансаң, қарадай жүдеп жүрміз. Жақсылығың қашан бізге ауысады, түрмедегілерге қашан барып қауышам деп кескінсіз жүзіңе қарап көңілім алаң. Мінезім жаман, күшім-күшім десең, күшік те аузыңды жалайды деп өзінді көрсем, заңсыз оймен еркелеп қалам. Байтақ далаға тұтқа болуға жетер ме екен шамаң?» дейтін Айдосқа ешбір дүлейдің «тісі» батпайды. Елде өлім көп, олардың қабірін қазып жерлейтін – Айдос. Бойы екі метр, жауырыны қақпақтай батыр тұлғалының соңғы тұяғы іспеттес. Зор дауыспен Аманғалиға «Мен түрмеден қорықпасам да, түрме менен қорқар. Әлсін-әлсін ас ішем, күніне төрт таба нан жеймін, мендей мешкейді түрме тойындыра алмасын байқар, мұндай алып адамға қиянат жасауға болмас деп шен-шекпенділер басын шайқар» деп бойы қолтығына да жетпейтін милицияны табанында таптайтындай күшін байқатады. Көкірегінде өз-өзіме келе алмай, саясат дауылын жеңе алмай дүниеден өтермін деген ой тұрады. Алыптардың соңы деуінің де сыры тереңде еді. Ойыл өңіріндегі тау-тау обаларда тарих құпиясын бауырына басқан талай батырлар жатыр. Әркім қуғын-сүргіннен жанын сақтап

қалуы үшін ескі өмірді еске ала бермейді. Өңгіленген есерге кетіп жатқан кекті, салт-сана, өнегені кім түгендесін? Зор азап, миды шатастырған, әрі-сәрі пиғыл қалыптастырған-ды. Сондықтан тарихтан сөз толғау елес-сағым еді. (Өтен де, бүгінгілер де «Ойыл ауданының Құмсай өңірінен табылған археологиялық жәдігерлер 4290 жыл бұрынғы тас дәуірінен басталатынын анықтадық» деген тарих ғылымдарының кандидаты Талғат Мамыровтың зерттеу дерегіне сүйенді). Түймесін іздеп, түйесін жоғалтқандай кеңестік кезеңдегі өкініштің шындығы шықты. Тарихы жоқ халық деп мазактауды да көріп едік, тіл, діл, діннен айырылып, қорланып өмір сүріп едік. Өткені күмән, болашағы тұман халық деушіге қай деңгейде тұрмыз, қай деңгейде құримыз деп іштей иманымызды үйіруші едік. Зорлық дендеп түңілдірсе, тарығып, зарығып, кез келгенге құлдық ұрып қорлансақ та, іштей иманымызды жоғалтпадық. Майданда жүрген жарын жоқтайтын аналар «Қозы Көрпеш – Баяндай бір молада өлсек-ай» деп күңіренетін-ді. Мына Талғаттың дерегінде «Біздің ғасырымыздан бұрынғы V-IV ғасырдағы жауынгерлердің қару-жарақтары, олардың ішінде әйелдердің де денесі бар екен. Таңғаларлығы – бір молада ері мен әйелі қол ұстасып о дүниелік болыпты. Міне, ел аузындағы «Бір молада өлсек-ай» деген махаббаттың күдіретінің тарихи шындығы шықты. Әрбір қорғанда он жеті туыс-туғаны жерленсе, олардың кейбірінің дене тұрқы екі метрден астам болған. Бұл да аңызда естіген «Ерте, ерте, ертеде бәйтеректей бойы бар адамдар болыпты, олар теңізді кешіп жүреді екен» дегенінің шындығы емес пе? Кеңестің кер саясаты тарихсыз ұлт қып көрсеткенінен не тапты? Тарихсыз ұлт бола ма? «Надан, есалаң немелер, ұлтқа тиіспесеңдер болмай ма?» деп әкелеріміз үреймен дүниеден өтті. Миға қойылған үрей бомбасының қуаты атом бомбасынан кем болған жоқ. Елді есеңгіреткен зәлімдер ұрпақ қалдырды, сол өкінішті. Қасқыр ауыз, түлкі құйрықтылар бұлқынса бұғып жейтін, жұлқынса жұлып жейтін, орынтағында босандық танытпай, әлсіздің ырыздығын маңдайынан ұрып жейтіндер бірін-бірі баулып, ұрпағына не түрлі зұлымдығын үйретіп өткен қоғам тірлігінен бүгінгіге желдей жортып жетті. «Сыбайлас жемқорлар қай заманда да ізін білдіргісі келмейтін елті. Мида байлық, ақша мәселесі, түсінгісі келмейді одан басқа кепті» деген сықылды қоғамдағы ащы шындықты айта бастайтын елде жүрек жұтқандар да болған-ды. Ондайда жан-жағын көзімен шолып Аманғали жөніне кете береді екен. Айтқыш іштей «Осындай сатқындардан жауыз ұрпақ дүниеге келсе, байлығыңды үптеп, жаныңды кепілге алар жалмауыздан халық құтылмас, мұндай зиянкестер онайлықпен жерге де жұтылмас» деп күбірлейді екен.

Саясаттың да бағытын, ненің дұрыс, ненің бұрыстығына ешкім баға бере алмайтынына кімді кінәларсың, ненің ақырын аңғарасың, жастық албырт пиғылмен түсінбегені де белгілі. Мәжен сөзге сараң болса да, балалық кезіндегі тентектігін теріс түсініп, өзіне неліктен деген сұрақ қоя алмаса да, есіндегі дәптерге жазылғандай бір оқиғаны суыртпақтады:

– Ескі жұрттағы құлап қалған үйдің қуыс-қуысын тінтіп құстың жұмыртқасын іздеп жүргенде сүйектен істелген, сыртын киізбен ораған қобдиша тауып алдым. Іші толған патша үкіметінің ақшасы, алтын, күміс сырға, білезік, сақина. Соны үйге әкелдім. Анам «Жандаудың шешесі – абысыным» дейтін-ді. Екеуі көріп қызықтады. Сосын сақинаны қолына салып, білезікті тағып еді, Жандаудың шешесі «Иесіне қайыры болмаған дүниені таста!» деп зілденіп ақыл айтқан болды. Оны тындамады. Кейін мен үйленгенде құдағиларына сыйлады. Сол жылы Жандаудың әкесі тамағы ісіп жүріп қайтыс болды. Ауылда дәрігер жоқ, «баспа» деп күміспен бастырды, асқынған дерт алып ұрды. Сонда онжылдықты бітірген маған «Жол сапарың оң болсын» деп Жандаудың анасы дәрігерлік оқуға бар деп еді. Өзім де осы мамандықты теріс көрмедім. Әкемнің жасында ат тепкеннен аяғының сынып ақсайтыны бар, соны өзіне қатты мін көретін еді. Дәрігер боламын деген ойымды жылы қабылдады. Құптады. Тұрмысымыз жаман болған жоқ, – деп Мәжен әкесінің учаскелік милиция болғанын айтпайды. Саясаттың кара дауылында кінәсізді күйдіріп қарғыс алды ма, онысы өзіне аян. Пікірі ішінде. Өмірім адалдыққа құрылды деп айта алмайтын шығар. Дәуірі жүріп тұрған үрейлі кезеңнің пенделік қасиеттен айырған тұсында ақылды қариялар «Қиянаткерлер де кезегі келгенде өледі, жер көтереді, бәрі ұмытылады. Кеңес үкіметінің төрт құбыласы тегіс болғанша бір іс болар, түрлі-түрлі күш болар, еңбек еш, тірлігің кеш болар» деп көздеріне іркілген жасты саусағымен іліп тастайтынын көрдік.

Өтен мен Мәжен екеуі кейде өткенге осылай ой жібереді. Бірақ алдағының жобасын анықтап, өткенді айқындап қорыта алмайды. Қоғамды зерттеп бас қатырып қайтеді?.. Таңдаған мамандығы да бөлек. Өмірдің қайнаған ортасында ғылым қызығына құмартып, адам анатомиясын қаңқаларынан бастап миға сыйғызып, түрлі ауруларды танып білетін-ді. Жұмыр жердің біраз халқын қырып кеткен испан тұмауының пайда болуы ғылымның алдын ала болжай алмауынан ба? Әрине, медицинадағы сәтсіздік. Микробтың неден өсіп-өнгеніне көз жеткізе алмағандық. Ғалымдардың міндеті белгісізді белгілі етуге, тек қана жаңалық ашуға, ғылымның тар шеңберінен шығып биіктікті барлауға құштарлыққа не жетсін?.. Бұл идея екі ғалымның, Мәжен мен Өтеннің ғана емес, ғылымның жұмбақ әлеміне келген әрбір жастың ойы-тын. Ерекше ұғым ұнамды, керемет ынтыққа бастайды. Әлсіздік, амалсыздық танытқысы жоқ. Өнтек кателесе, кемшілігін өзі мойындайды.

Шабыт шалқығанда көңілде мақтан да пайда болады. Осындай сәтті мезгілде баспанасы – жатақхана, бір есіктен кіріп, бір есіктен шығып, бір қазаннан ас ішіп жүрген жас ғалымдар ғылымға керегін сала-сала бойынша тынбай ізденеді. Соған лайықты тәжірибе жасап, көз жеткізу әбігері бірде жүрекке қонымды ойдан шығады, бірде аққұла еңбекке айналып тынады. Бірақ түрлі әрекет, түрлі машақаттың өзі қызық еді. Мөлшерлі бағыт бар. Сенімді ұстаз бар.

Кейде Мәжен мен Өтен саябақта отырып сыр шертісетін-ді. Қалталарындағы қаржыға бүгін тойынса, ертеңін ойлай бермейтін-ді. Ондайда Өтен «Күліп жүрсек қарын тояды» дейтін еді. Ел аузындағы аңыздарды суыртпақтайтын. Өткенді ойға алмай, жаңаны түсініп тәубаға келу киын екенін біледі.

– Ешкімге іштарпайтын сыңаржақ өзімшіл, үстемдігін жамандыққа құрған патша қай заманда болмады дейсің? Жақсылық пен жамандықтың бітіспес күресі адамзат өмір сүргелі жалғасып келеді. Халықтың тапқырлығы, байқағыштығы үстемдіктің ығына жығыла бермейді. Небір сорақылықтың, зұлымдықтың, ашкөз өзімшілдіктің бет-бейнесін мысқылдаған Алдар да, Қожанасыр да халықтың ортасынан жарып шықты. Қанша ғасырлар өтсе де өлмейтін сөз қалдырды. Ұлттық мұрамызды баянды етті. «Байлығымнан сүріндірсең де, тілімнен сүріндірме» деген ұлағатты ойды мұра етті. Оған дәлел жетерлік. Баяғыда бір патша Қожанасырдан сұрапты, – деді Өтен толқын бұйра шашын салалы саусағымен сипап ойын жалғап, – «сіз кімді жақсы көресіз?» Сонда Қожанасыр «Тамағымды тойдырған кісіні жақсы көрем» депті. Патша «Олай болса, ертең сіздің тамағыңызды тойдырайын» деген. Сонда Қожанасыр «Ендеше, мен де ертеңге дейін сізді ұнатпай-ақ тұрайын» депті. Сол айтқандай, талантыңды бағалаймын, кісілігіңді кейін айтармын. Әзірше студентпіз, мінез-құлқымыз танылып болған жоқ. «Кемедегінің жаны бір» дегендей күйдеміз. Ал өмір талайды үйретеді, кейбірінің қабырғасын күйретеді. Тактайдай тегіс жол жүру киын да болар. Сондықтан ойымыз ортақ, түсінігіміз ұқсас дегенге нақты жауап айта алмаймын. Тірлік жолы жып-жылтыр мұз, аңсызда құласан, тұруың киын, құлағанды суканы сүймейтіндер не түрлі сұңғыла қулығын салар. Майыспайтын болат та морт сынар, айрылмастай досың да көлеңке боп тынар.

– Жолдастық мінезім жаныңа жақпай ма? – дейді Мәжен.

– Мен мидың құпия қызметін болжай алмаймын. Біздің ғылымдағы бағытымыз – денедегі катерлі ісік, бауырдағы құрт. Кейде ойлаймын кейбір дерт түрлері мидағы тамырлардың қызметінің әлсіреуінен-ау деп. Ауылдағы алғыр ойлы ағаларымыз, әкелеріміз бас пайдасын білмейтін мысыз емес. Ақылды түсінбейтін теріс ойлы жұғымсызды тегінен іздеуі де дала ғылымының аса маңыздылығын көрсетеді. Жастарды үйлендіргенде де ататегіне немқұрайлы карамайды. Аңғара білмеген өкінеді, тектік ғылым құпиясы деген сол. Кейбіреудің мінез-құлқына қанығып алғандар «Тұңғыық, қара терең пікірлінің не ойлайтынын түсініп болмассың, ми қауашағында ақыл бар ма, жоқ па, пасық па, сасық па?» деп түсін суытып, мін тағып та жатады. Ал басымыздан сөз асырмайтын бойымызда надандық та бар. Тым аянышты, ә? – деді де ауылдағы оқиғаларды суыртпақтады. – Кеңшар директоры Кәжектің туыстығы бар еді. Содан бір күні үйіне барсам, сексенге келген әке-шешесі ас дайындайтын босағадағы бөлмеде